

¹Kokshetau University named after Sh . Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article compares the facts about Kunanbai in the works of M. Auezov with earlier and recent studies. It examines the image of Kunanbai in the epic novel from the point of view of historical reality and artistic solutions dealing with the problem of historical interweaving and character. The skill of M. Auezov in creating the image of Kuananbai is compared with the poetic experience of the world literature classics. The article reveals the interrelations and differences between historical and literary artistic reality, it analyzes the analytical and synthesizing character. The work also examines the features of the epoch, its influence on the life of Kunanbai, the ideas, reflections of tsarist officials about Kunanbai. The paper describes realities of the time, presents a comprehensive study of Kunanbai's life. A special place in this regard is occupied by the interpretation of the psychologically complex and dialectically contradictory image of Kunanbai, which until recently was viewed one-sidedly.

Keywords: epic novel, image, epic image, historical novel, historical reality, historical personality, dialogue, polylogue, conflict, psychological analysis, artistic solution

Received: 16.03.2023

FTAMP 17.71.07

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp35-44

Б.С. Рахымов¹, О.А. Казжанова², Г.Т. Глеубердина*²

¹ф.ғ.к., профессор, «Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ» КеАҚ, Қарағанды қаласы, 040000, Қазақстан Республикасы. <https://orcid.org/0000-0002-6839-9009>

²магистрант, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0009-0002-2587-7346> E-mail: kazzhanova.orynbasar@mail.ru.

* ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X> E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru.

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ ЭПИКАЛЫҚ БИЛЕУШІ БЕЙНЕСІ

Мақалада автор тарихи жырдағы билеуші бейнесін «Сабалақ», «Абылай хан жыры», «Абылайдың Қалдан Серенге тұтқынға түсуі» тарихи жырлары арқылы талдау жасаған. Ұлт болмысын айқындайтын елдіктің символы бола білген қазақтың ханы Абылай бейнесі тағылымды өмірімен жас ұрпаққа өнеге екені анық. Автор қазақтың тарихи жырындағы эпикалық хан бейнесін Абылайханға арналған шығармаларды талдау арқылы көрсетті. Тарихи эпостың XV ғасырдан бастау алатынын айта отырып, қазақ ауыз әдебиетіндегі эпикалық билеуші бейнесі Абылайдың кезеңінде жүзеге асқандығын, ауызша әдеби-тарихи мұралардың белгілі бір тарихта болған шындықты көрсете алғандығын нақтылай түседі.

Кілт сөздер: хан, тарихи жыр, билеуші бейнесі, арман, мақсат, мүдде, ерлік, жорық, батырлар, қазақ фольклоры.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Туған еліміздің асыл да бай мұрасы ауыз әдебиетімен тығыз байланысты. Соның бірегейі – тарихи жырлар. Бұл жырлардағы басты негіз, көтерілетін басты тақырып – тіршілікте, күнделікті өмір тәжірибесінде болған саяси, әлеуметтік жағдайы еді.

Кеңес заманында еліміз үшін қызмет еткен тұлғалы тарихи бейнелер түсіндіріліп, өз бағасын лайықты ала алмай, әділетсіздікке ұшырағаны мәлім. Ұлттың тағдыры, дербестігі мен бүтіндігі, ел жұрттың азаттығы, ұлы мұрат жолындағы бір тудың астындағы алаш арманы деген түбі бірлікке бастайтын тарихтан бөлек түсіндіріліп насихатталды.

КІРІСПЕ

Тағылымды еліміздің еркіндік алған бетте сол жолдағы халықтың арман-тілегі, аңсары мен мақсаты тарихи жырлар қаһармандарына байланысты туып жатты. Тарихи жырлардың тереңіне үңіле түссек ХҮІІІ ғасырдағы оқиғалар тарихи жырдың тууына әсер еткен деген кертартпа саясаттың салқынымен келген зерттеу тұжырымы өз ықпалын жойып, кейбір тарихи даталардың хандық дәуірінен бастау алатындығы ғылыми деректермен үйлесім тапты. Сөйтіп, ғасырға жуық жер әлемнен құпияда келген ұлттық мұрамыз елімізбен қайта қауышып, ғылыми тұрғыда сан салалы зерттеле бастады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Ғылыми зерттеудің негізгі нысаны ретінде «Бабалар сөзі» тарихи жыр толғаулар жинағы алынды. Тарихи жырларды зерттеу барысында билеуші бейнесі ашылатын жыр жолдарын топтастыру, басқа сөздерден ажырату үшін салғастыру және құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ жерінде қалыптасқан сөз өнерінің біздің заманымызға жеткені оның жұрнағы болса да, қазақ халқындағы сөз өнерін құрметтеу хақындағы өзіндік демократияның үлгісі қалыптаса білген. Халқымызға тән өзіндік демократияның шарықтау шыңы - билер институты. Билік құру қазақ жерінде хандық мемлекет құрылып, хан беделі орныққанда әлеуметтік саяси құбылыс ретінде орныға түскен.

Үш жүздің басын қосып, еліміздің ел болуына, бірігуіне өлшеусіз үлес қосқан Абылай хан туралы көлемді эпикалық шығармалар туды. Қазіргі таңда жас ұрпаққа Абылай атамыз туралы тарихи жырлардың оннан астам нұсқасы бар десең, таңғалуы мүмкін. Сол жырлардың кейбіріне талдау жасасак: әйгілі хан, Алаштың айбыны болған Абылай ханға қатысты тарихи жырлардың бірнеше топтамасын Мәшһүр Жүсіп Көпеевтен мұраға қалған. Оның алғашқысы - он бір буынды қара өлең ұйқасымен пернеленіп хатқа түскен, айшықты да көркем асыл сөздер мен қара сөздер ерекше көзге түсетін «Абылай ханның ең алғашқы ауызға ілініп, көзге түскені» [1], екіншісі – «Абылай аспаған Сарыбел атанғанның мәнісі» [2], үшіншісі «Абылай ханның бір жорығы» [3], одан соңғысы «Абылай хан» [4] деген тарихи жырларды мысалға келтіруге болады.

Халықтың ішінен шыққан Абылай атамыз жайлы көлемді тарихи жырларды жинап, мол мұраның жеткізуші абызы ретінде, белгілі халық ақыны Төлеу Көбдіковтың баласы Төлеуов Қаскенді ерекше атап өткеніміз жөн. Ол айтулы Абай шәкірттерінің бірі Көкбай Жанатаев жырлаған «Сабалақ» [5] дастанын да хатқа түсіріп, өз ерекшелігімен көзге түскен ақын болған. Абылай ханға қатысты жыр дастандарды сұрыптап, екшеушілердің қатарына Қарағанды облысы, Қарқаралы жақтағы Тоғыстай және Торайғырдың тауымен ерекшеленетін табиғаты сұлу Баянауылдан Бәбенұлын ерекше тілге тиек етуге болады. Жинаушылар қолжазбасында «осы Абылай туралы әңгімені Ойрат облысында тұратын қазақ пен қалмақтардан сұрап жаздым» [6], - дейтін естелік ойлар арқылы өрбиді.

Тарихи дастанның бұл ерекше нұсқасын Көкбай Жантаев нұсқасына ұқсайтындығын сөз оралымы мен ерекшелігінде деп айтсақ, Көкбай ақын жазған «Сабалақ» дастанына ұқсас бірнеше дастандардың барын зерттеушілер өз жазбаларында жазады [7]. Бұл нұсқаны 1940 жылы Павлодар жеріндегі экспедициясында Б.Жақыпбаев «Абылай хан» деген дастанмен жинақтай түскен. Ел аузынан жинақталған авторы белгісіз «Сабалақ – Әбілмансұр – Абылай хан» [8] дастандары және Жаяу Мұса жинақтаған жыр шумақтарын да ерекше атауға болады.

Ханға қатысты аталған тарихи жырларды қарасақ, белгілі, белгісіз жырлаған дастандардың негізгі арқауы - ханның ерлігін, батырлығы мен ел басқару ісіндегі көреген, ақыл парасатын көрсетуге тырысу.

Кейбір зерттеу деректерін оқып отырғанда, «Абылайға қатысты жырдың алғашқы нұсқасын Көкбай Жанатаев шығарған» деген пікірлер кездесіп қалады. Жарияланған дүниені көрген бетте бірден тон пішіп, тігісін жатқызып жіберетін кейбір жандар бұл тұрғыда тарихи шындықты бұрмаламау керек деп ойлаймыз. Себебі, бір айтып өтетін мәселе Абай атамыздың өзі бұрында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын келістіріп, өңдеп жазған екен. Мағауия, Ақылбай сынды балаларымен қатар, немере інісі Шәкерім ақынға кеткен тарихтың ерекшелігіне үңіле қарап, көнені заманға лайықтап жаңғырту керектігін ұғындыра түскен. Содан болар, өз заманының кесек тұлғасы Абай атамыздың алты Алашқа аты мәлім сұлтан туралы халық арасындағы өлең, аңыз, жыр үлгілерін естіп, оны тыңнан түрен салып, жырлап шығуды өзінің талантты шәкірті Көкбай ақынға тапсырғаны жайдан жай емес. Жоғарыда аталған кейбір жыр шумақтарындағы өзгешелік, күрең бояу, көрікті ойлар Көкбай атамыз шығарған нұсқадағы жырмен салыстыра талдау барысында кейіпкер бейнесі, жер-су атауларының сәйкес келмейтіндігі кездесіп жатады. Абылай бабамыздың ең алғаш ерен ерлік пен үлгілі үрдістің нышанын көрсететін сәті қалмақтың Шарыш атты батырымен жекпе-жекке шығып, басын алып, жауға «Абылайлап» шабатын ерлік сәті. Бұндағы жоңғар жауынгері Шарыштың сипаты, 1985 жылы Қытайда басылып шыққан Оразанбай жыршының «Абылай» жырында тамаша суреттеледі:

Зор дене, түсі суық, шойын қара,
Байқасаң жүз кісілік бардай шара.
Білектей белге ораған айдары бар,
Ұқсайды дуылғалы мұнараға.

Өзіне дейін ешкімге ырық бермеген Шарышқа қарсылас атанған Ерасыл да батылдық пен қайсарлықтың бейнесінде ерекше жырланады. Шығыстық мотивтің сарынымен сол жекпе-жекте әділеттілік сақталып, жас шамасы үлкен Шарыш батырға жол беріледі. Осы сәт дастанда былайша көрініс табады:

Қатты қол, қарағай сап өткір найза,
Жарық етті ақ сауытқа қадалғанда.
Өзіне-өзі сенбей қалды тұрып,
Найзасы дәл ұшынан майырылғанда.

Содан кейін:

«Сабалақ», «Абылай» деп ұран салды,

Найзаны майрылған жұлып алды.

Құлаштай Сарыбестіге қамшы басып [10] делінеді.

Абылайға қатысты тарихи жырлардағы неғұрлым тұрақты сарындар – «Абылайдың Шарышпен жекпе-жегі», «Абылайдың тұтқында болуы», «Абылай ханның жеңістері» деп аталатын өлең жырлар. Болашақ ханның Шарышпен жекпе-жегі дастан, жырлардың барлығында жырланып, сол сәттен бастап Сабалақтың Абылай атануы толғаулар легі кетеді.

Сабалақтың қалмақ батырымен осы айқасын зерделей түсетін кей пікір иелерінің сөздері бір жерден шықпайды. Ыждаһаттылықпен ден қойып, қызыға қалам тартып жүрген Шот-Аман Уәлиханнның «Абылай» атты көлемді зерттеу жұмысында «Сабалақ осы тұста, он сегіз жасында, шамасы 1729 жылы, қалмақпен болған қанды майданда алғаш көзге

түседі»[12] – деп, өзінің пікірін білдіреді. Осы тұжырымды Қазақ ССР энциклопедиясы [12,356] және Р.Б.Сүлейменов, В.А.Моисеев жазған «Из истории Казахстана XVIII века» атты кітапта да дәлелді дәйектермен көрінеді [13,25]. Ал, академик М.Қозыбаевтың «Ел – ебелек емес, ер кебенек емес» деген көлемді мақаласында: «1733 жылы Уса-Серен бастаған Жоңғар қолы Қара Ертіспен келіп, Зайсан түсіп, Аякөзге кетіп, Қарқаралы, Баянауыл тауларынан асып, Кәрітауға (Ерейменге) жетеді. Қабанбай мен Бөгенбай бастаған Орта жүз қолы Өлеңті өзені мен Кәрітау аралығындағы жалпақ аңғарда жаумен шайқасқа аттанады. Шығыс дәстүрі бойынша ол жекпе-жекпен басталып, қалмақтың қандыбалақ жекпе-жек шайқастарының жүлдегері, қан майданда қазақтың талай батырларын мерт қылған Галдан-Сереннің үлкен баласы қазақтар ат қойған Сарша, Шаршы атанған Сабалақ айқас алаңында жеңіске жетіп, Абылайлап жауды қуады», [14] деген пікір ерекше көзге түседі, сонымен қатар бұл уақытта Сабалақтың жасы жиырма екіде дегенді одан әрі нақтылап, көз алдына алып тұлғалы батырдың бейнесі орала қалады. Бір нақтысы тарихшы ғалым Абылайды 1711 жылы туған дерек негізінде сөз қозғайды.

Бүгінгі таңда жазушы М.Мағауин Абылайды 1713 жылы туған деп дәлелдеді. Осыған байланысты көнеден жеткен сөз өнерінен мына бір деректерді назарға алған маңызды. Сол уақыттағы дәлелді дәйектеме әйгілі Үмбетей жыраудың Абылайға Бөгенбай қазасын естірту толғауында:

Жиырмаға жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда

Шарыштың басын қаққанда... [15,77] – дегені тегіннен айтылмаған тәрізді. Осы сөздің ерекшелігі мен дәлелін Тоғыстайұлы атты жыршы жинаған нұсқасында Абылайдың 20 жасымен сәйкес жырлайды. Ал, Сабалақтың он бес жасында Шарыштай батыр тұлғалы азаматтың басын қағып түсіруі, халықтың өзі сүйген, айрықша құрметтеген ұлына деген асқан сүйіспеншілік, сыйластықтан туса керек. Бұдан әрі Абылайдың тұтқынға түсуі, одан босап шығуы туралы тарихи деректер бар. Осы тақырыпқа қалам тартқанда жырдан қалыс қалмай, жылдарына қатысты деректер де біршоғыр. Аталмыш дәуірге тұтастанған тарихи жырлардың көркем де, келісті үлгілерін «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама..» оқиғасына байланысты туған шығармалардан да ерекшелік байқалып жатады. Тұтамды тұтас ғасырдың іс-әрекет, оқиғаларын табиғаты мен танымына бойлаған дастандар бөлшектеліп, іріктеліп, түсіндіріліп келді. Тарихи жырлардың жылдар бойы баспа жүзін көрмей, ұзақ уақыт архив мүлкіне айналуы да жырдағы хан бейнесіне байланысты туындағаны мәлім.

Абылай саясатта да ел бірлігін септеп, дұшпанның тамырын басуда да, соғыс ісінде, тіпті мемлекет пен мемлекет арасындағы сауда қатынасын қалпына келтіріп, әлеуметтік экономикалық мәселелерді, жер дауын түбегейлі шешуде де оның беделіне, айтарын кеңінен толғап, мәслихаттасып терең теңіздей толқытып, шешен тіл, парасатты ойына арқа сүйеген. Көргені көп, аса тәжірибелі, сұңғыла адамның заман мінезін, сарынын, пиғылын жіті сезініп, ертеңінің есебін түгендеп, болашақтың қас қабағын жорыған, мұңын құлықты құлаққа қойып, қырағы көзге көрсеткен, сергек жүрекке айналдырған аурудан сақтанудың емін індетпен айқасып, құран ұстаған тәуіпше демі жеткенше жеткізіп баққан бірегей мінезін сипаттайды.

Ел басқарған хан сұлтандар жағынан сирек кездесетін құбылыстың тағы бір ерекшелігі де бар. Тарихи шығармадағы хан бейнесі қазақ халқының Жоңғар, Қытай жеріндегі халықтарға қарсы күресіне қатысушы ретінде сипатталады. Орыстың батырлық эпосы жөніндегі еңбегінде белгілі ғалым Пропп: «Народная поэзия не фактографическая хроника, дело здесь в общегосударственных и народных устремлениях и интересах, а не в изображении отдельных, частных событий. При всей исторической конкретности, при изумительной исторической точности эпосы мы все же тщетно будем искать в ней изображение отдельных исторических событий или исторических лиц» [13] – дейді.

Қазақтың батырлар жырында бір ханға адал қаһармандарды табу да сирек және күрделі екені айқын.

Аталмыш мәселе мен жағдайды XVIII ғасырдағы тарихи жырлармен салыстырып зерделей түскенде, басқаша ерекшелік пен құбылысқа кезіге түсеміз. Ауыз әдебиетінің тереңіне бойлаған берік заманда билеуші бейнесінің ерекшелігін сипаттай отырып, батырлар туралы жеке-жеке тарихи жырлардың ортақ кейіпкері – Абылай хан екендігіне шүбәміз жоқ. Ол тұрғанда батырлардың хан сайлануы, ойға сыймайтын дүние. Батырлардың бас қосатын жері, шапағатын тигізер жері де – Абылай жаны, маңайы [9]. Абылай төңірегіне батырлардың топталуы, бағыт ұстануы туралы зерттеушілер еңбегінде дәйек келтірілген [5]. XVIII ғасырдағы тарихи жырларда Абылайға дейінгі Тәуке хан (бас хан), Қайып хан, Болат хан, Жолбарыс хан, Сәмеке хан, Әбілхайыр хан, Әбілмәмбет дастанда жырлаушы тарапынан да, бейнелік оқиғаларға да ерекше үн қосып, маңыздылығы арта түскенін көруге болады.

Автор осылардың ішінде Абылай ісін ерекшелеп, батырларға қатысты тарихи жырлардың бәрінде оның ел ісіне жетіктігін, шабуыл жоспарының жеңіске жеткізіп отыратынын, дипломатиялық қарым-қатынастағы толеранттылығын да көзден алыс жібермей талдап өтеді. Бұны тарихи құжаттар да дәлелдейді, жалғандыққа шек келтірмейді [8]. Абылай бабамыздың маңдайынан қиындықтардың біршама көп өткендігі және жоңғарлардың қалайда Абылайды қолға түсіруін көздеуі бекерден емес. Әйгілі ханның тұтқында болуы, оралуы жөніндегі көптеген аңыз-әңгімелердің түп төркіні Қалдан мен Абылайдың ақыл-парасатын салыстырмалы түрде талдауға құрылғандығын, сақталған архив деректері де теріске шығармайды.

Тарихи жырлар уақыт еншісінің әр тағылымында туып, түрлі оқиғалардың құрамынан осы кезге дейін жеткен өнеге берерлік туындылар екендігі сөзсіз. Өлеңде қай кезең оқиғаларына қатысты сөз өрбитіндігін сәйкесінше сөз өрнегінен, атқарып тұратын қызметтеріне байқап біліп жатамыз. Бұл ғасырдағы қазақ халқының ұлт-азаттық жолындағы күресін жырлауда тарихи дастанның негізінде эпикалық билеуші типі тұр. Халқы ұлықтаған Абылай бейнесі жыр дастандағы тектілікті бейнесі екендігі даусыз.

Қазақ әдебиетінде хан, сұлтандар, яғни билеуші тұлғалардың кездеспейтін жанры жоқ және ол көбінесе жыр толғауларда кездеседі. Абылай ханның бала кезіндегі бейнесінің өзінен-ақ Төле бидің болжамы арқылы ел билейтін азамат болатыны суреттеледі, мысалы:

«Би келіп тамашалап бұған бақты,
«Айтам ғой осы бала асылзатты
Төрт жаққа жайған екен төрт борбайын,
Тегінде билейді екен төрт тарапты».

Бұрынғы заманда «билеуші» ұғымы «тәңір сыйы» халқымыздың түсінігінде құт-береке әкелетін «киелі тұлға» деген таным түсінікті білдірген екен. Бұл туралы белгілі этнограф Шоқан Уәлиханов мынадай пікір білдіреді: «Қазақтар киеге үлкен мән береді... Осы аталғанды (көшпелі тұрмысқа қажеттіктерді) құрмет тұту... адам баласына байлық пен бақыт-құт әкеледі деп түсінеді» [15] деп, «құттың» мағынасын ашады.

Зар заман әдебиетінің көрнекті өкілі Дулат Бабатайұлы «Ата қоныс арқадан» толғауында: «Әбілмансұр хан болды. Хан болмады қазаққа, Ағарып атқан таң болды» [3] – деп, Бұқар бабамыздың құт болуы мүмкін деп сүйінші асын бергізіп, асау тайды иілткен қуанышы да, елдің жайын ойлаған хан Абылайдың туған өлке, қазақ жерінің қалмақтардан босатылып, ілгері басқан елдің еңселі тұрмысынан, ел арасындағы бірлік-берекенің нығаюынан халық арман мақсатының орындалғандығын және Абылай ханның елге «тәңіршіл сый» секілді, береке мен шаттық әкелгенін байқай аламыз. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шежірелерінде ханның ерекше құдіреттен болатын қасиеті, «астында тіреу, үстінде байлауы жоқ, садағын сағымға ілген» баланың нақ Тәңірдің бұйрығымен ел иесі, жұрт егесі боп келгені туралы әңгімелері ел жадында, есінде бекер сақталмаған [8].

Қазақтың салт-дәстүрін терең зерттеген Шоқан Уәлиханов халқымыздың этникалық құрамындағы тектілердің арасынан ғана хандар сайланатын дәрежедегі орны бар, өзектілігі

жоғары төрелер туралы: «...султаны – потомки Чингис хана; по мнению народа [они] происходят от солнечного света и, следовательно, благодаря их абсолютной сверхъестественности, божественном происхождении, пользуются властью и уважением» [4] деген зерттеушілік көзқарасы төбе көрсетеді. Қазағының төбе биі, билер поэзиясының шоғыры биік тұлғалары Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің және азуы алмас, жүзі қайсар батырлардың арқасында жеткен ізгілікті жер екендігі туралы айтылады. Отызыншы жылдардан бастап жоңғар-қалмақ басқыншыларын қазақ жерінен тазартудың ұйтқысы болып, Абылай хан шығып, өмірінің соңына шейін тарих, тағдыр жүктеген осы миссияны абыроймен атқарып, еліміздің тұлға тарихындағы тағылымды билеуші бейнесін қалыптастыра білген.

Тарихи жырлардағы билеуші, хан бейнесі, әсіресе, «Сабалақ» толғауында ерекше ашылады. «Абылай хан - Сабалақ» атты жырлардың бір нұсқасы еш жерде жарияланбаған. Жырды оқи отырып, бас кейіпкердің жетім қалып, лақап атымен кісі қолында жүруі, алғашқы ерлігі, жеңісті жорықтан соң, үлкен абыройға ие болуы, хан сайлануы сияқты көріністер ерекше жырланады. Аталған нұсқада әлем халықтарының фольклорлық туындыларында кездесетін мотивтердің біразы орын алады. Солардың ішінде өзектілігі жоғалмаған көп салттардың бірі - «бата беру» дәстүрі.

Қанжығалы Бөгенбай жас Абылайды жорыққа алып шығып, қол жайып:

Бізге жау ежелден ақ қалмақ пен сарт,
Жылқының жүйрігі еді Нарқызылым,
Көңілім енді саған беруге шарт
Жазымен бұл атымды күтіп қыстай,
Жеткізбес еш адамға ұшқан құстай
Қалмаққа жазғытұры аттанамыз,

Дайын бол, қалмай жиылып, басын қоспай... деп, бата беріп, Абылайға өзінің Нарқызыл тұлпарын мінгізеді. Батырға тұлпар сыйлау тарихи жырдағы ерекше үрдістің бірі болып саналады. Жыраулар поэзиясы, олардың шығармашылық өресі, деңгейі жағынан біздің заманға біршама мол жеткен, қазақ хандығы, ел билеу туралы жан жақты қарастырып, билеуші тұлғасын суреттеуде Абылай хан бейнесін көркем де кемеліне келтіріп, көркем суреттеген Бұқар жырау болды. Мәселен, бізге жеткен жыр-толғауларды сараптама жасаған кезде нұсқаларын қосқанда, Абылай тақырыбына қатысты жыраудың 17 шығармасы бар болса, оның сыртында ел билігіне қатысты тағы оншақты жыр толғаулары бар екендігіне көз жеткізе түсесің. Тарихи жырлардағы Абылай хан тұлғасының бейнеленуі ел тұтастығы, ел билеу, хандық басқару, жалпы билік жүйесі мәселесін қозғайды сәттері көркем бейнеленеді.

Мысалы: «Абылай хан жыры» атты тарихи толғауда Шыңғыс хан және оның төрт баласы туралы, Қазақ хандығын құрған Жәнібек пен Керей бері келе жатқан Абылай хан ата бабасы мен тегі жөнінде жырланады. Жырда жас Әбілмансұрдың анасынан тегін сұрап, жұрты мен елін іздеп, қазақ даласына қайта оралғандығы туралы, Ұлы жүз үйсін Төле биге жолығып, «Сабалақ» атты есімді иеленуі, қалмақтармен өткен шайқаста жау жақтың батыры Шарышты жеңу барысындағы тактика, икем туралы қызықты, ерекше баяндалады. Абылай атасының әруағын шақырып жауға қарай атой салған Сабалақ осы ұрыстан соң, орта жүздің сұлтанына айналарын өзі білмеген болар.

Абылайдың биліктегі бейнесі, тұлғасы жырда тағы да бір ерекше көзқараспен беріледі. Тарихи деректерде Орта жүз жасақтары мен жоңғарлардың арасында осы кезеңдерде бірнеше соғыстардың болғаны жазылады. Жырда айтқандай, Абылайдың жасы Шарышпен соғысқан кезде жиырмада ғана болған екен, ал бұл 1732-1733 жылдарға сәйкес келеді. Тарихи деректерде дәл осы жылдары қазақ пен қалмақ арасында үлкен шайқастар болғандығы айтылады.

Жырда Абылай билеушінің қырғыздарды ығыстыруы, ханның елімен қоштасуы, Бұқар жыраудың көңілін сұрап келуі шынайы суреттеліп, сонымен қатар Абылай баласының орыстарға тұтқынға түсіп қалған сәті, Қасым, Кенесары, Саржан сынды

батырлардың елдікті сақтау жолындағы сан қырлы ерліктері жыр болып төгіледі. Абылай ханға байланысты толғаулардағы билеуші бейнесінің ашылуына тоқталып өтсек, ең алғашқы жыр толғау болып айқындалатын отыз бір жолдық «Абылай ханның қасында» деп аталатын жырда шайқас пен жекпе-жектің қаупі төніп тұрған алмағайып кезең болатындығы және оған билеушінің бармағандығы жөн деген ұғымдармен астасып жатады. [13].

Академиялық немесе Алматы нұсқасындағы «Ағаш үйде кәпір бар, Көрерсің содан теперіш» [14] жолдарынан қауіптің орыс жағынан келетіні анық көрсетеді. Соғыс болғасын «Өлетұғын тай үшін, Қалатыңұн сай үшін» болатын шығындарға «жанжал, ерегіске» бармай, «Қатын, бала қамы үшін» Сыр суының арғы бетіндегі «жердің ұйығы» «Жиделі байсынға жетуге» [15] деп ақыл кеңес айтады.

Жыр толғаулардың басты ерекшелігі де көңіл түкіріне бойлайтын қайсарлықтан туған образ жатыр. Белгілі бір мәселе туындағанда жырау ұсынысына Абылайдың жауабы немесе қимылы айтылмайды, әр оқырман басқа жыр толғауларды және тарих деректерді оқи отырып, ханның жауабын, соған байланысты қимыл-әрекетін ой таразысына салып, тереңдей түседі. Абылай бейнесін көз алдына елестете отырып, елге, жерге, Отанына деген ыстық сезімге байланысты билеуші тұлғасы кесектеліп көрінеді. Осындай сезімдегі оқырманның көз алдына билеуші бейнесі ашылуы тиіс. Мысалы: Абылай ұлы жыраудың ел қамы үшін болған кеңесін түсіністікпен тыңдауы керек еді деп ойлайсың. Аза көңілден шыққан бұл ұсыныстың қатерлі жағын хан терең зердемен ұғына түсіп, ақыл парасатына салып, бұл ғасырдағы сирек қоныстанатын бұрынғы ғасыр емес екендігі, ешбір жаудан, қай жерде де көше қашып, құтыла алмайтын алмағайып уақытта тіпті, қай заманда да жаудың үлкені болсын, кішісі болсын сескенсе сыйлап, мысамен баспаса ардақтамайтын заман болғандығын көруге болады. Ол үшін елдің экономикасын, идеологиясын, демографиясын көрегендікпен нығайту керек екендігі билеуші тұлғасы арқылы ашылады. Сонымен қатар, жеңілген елдің шаруашылығы да оңбайды, қазақта «жеңілгеннің сөз құрсын» деген тіркес бар, билеушінің жырауды тыңдамаған себебі, елінен безіп, қоныс аударатын болса, елі, халқының рухы төмен, жалтақ болады. «Қашқан жауға қатын ер» немесе «Жаман үйдің қонағы би» демекші мысы басым мінез болмаса, туған елге кім болса сол қожайындық етіп кетеді деген ұғыммен астаса жырланады.

«Қалдан Серен Абылайды тұтқынға алғаны» атты тарихи толғауда да билеуші бейнесінің бірқатар эпизодтары көрінеді. Орта жүзге хан сайланған Абылайды қалмақ ханы Қалдан Серен аңдып жүріп, тұтқынға алдыртқаны, зынданға алып, түрлі айла шарғымен сынағаны халық арасында аңыз боп тараған. Жырда Абылай ханның аң аулап жүріп, қапыда қалмақтардың қолына түскені, Шарышты өлтіргені үшін Қалдан Серен оны зынданға салғаны, қалмақ ханын сөзден тосқаны, Қалданның ұлы Әмірсамамен дос болғаны, қызы Тобышты алып елге қайтқаны туралы, елге қайтқан соң Абылай ханды Әбілмәмбет зор ықыласпен қарсы алып, өз тағына отырғызғаны туралы жыр толғаудың көркемдігі келісе түседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жырдың ерекшелігі тарихи деректемелермен жанданып, билеуші тарапынан болған ерлік мұраттары көрініс табады. Абылайдың қалмақтардың тұтқыны болғаны - тарихи шындық. Қазақ елінің игі жақсылары ел билеушісін құтқарып алғаны туралы тарихи деректерде көрсетілген және бұл бүкіл қазақ қоғамына әбіржушілік әкеліп, ыңғайсыздық тудырғаны да айтылады. Жырда Әбілмәмбет Қалдан Серенге елші жіберіп, немере інісін босатуды талап еткені туралы, тіпті тарихи деректерде Төле би бастаған тұлғалы тоқсан адам елші барып, келіссөздер жүргізіп, 1743 жылы қыркүйекте босатқандығы туралы дәлелдемелер бар.

Тарихи жырдың осы сәтінен халықтың сүйіспеншілігіне бөленген Абылайдай билеушінің болмыс-бітімі асқақ, өр және хандық тұлғасын асқақтата түсетін ерекше жыр

суреттеледі. Жырда Малайсары қалмақ ханының ордасында Абылай хан отыру үшін тізерлеп отырса, Өтеген батыр бір деректерде орынтақ болу үшін өзінің тонын астына тосады деген деректер бар. Демек, жау жағына билеуші абыройын сақтау үшін кез келген қазақ батыры өз күш-қайратынмен, ақыл-парасатымен жауға қарсы тұра білген. Билеуші бейнесін зерттей отырып, бұл тұрғыдағы хан бейнесінің жасалуы тіпті, Бұқар жырау толғауларында да кездесетіндігін көреміз және салыстырмалы түрде талдайтын болсақ, «Керей, қайда барасың» толғауының өзінде де билеуші бейнесінің басты ерекшеліктерін байқаймыз. Абылай хан болған уақытта Орта жүздің екі үлкен руы арасында дау туып, керейлер арғындарға өкпелеп, туған елін тастап, Қытайға қарай бет алғанында Бұқар жырау ара ағайындық жасап, керей мен арғынды келістіріп, керейлерді туған жеріне қайтармақшы болған кезде осы толғау өмірге келген.

Зерттеу тақырыбы бойынша жырды негізінен шығармадағы Абылай тұлғасына қатысты қырынан салыстыра отырып, талдау жасағанда жырда тікелей ханға байланысты төрт жол бар екен. Дауласып жатқан қос елдің бітісуінің негізі мен кепілі ретінде бүкіл қазақ елінің ел билеуші ханы ретінде мойындалған Абылай хан танылады. Керейдің атақты адамы Ақмырза өлсе де, арғындар атынан сөз алған жырау тұлғасы басын кішірейтіп, керейлерге ел тыныштығы қазақ халқының тұтастығының, елдік пен бірлігінің сиволы атанған Абылай хан есімімен айрықша бас көтереді.

Бұл тарихи жырлардан және жыраулар поэзсындағы билеуші бейнесінің көрініс тауып, ерекше үндестік тапқанын байқауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Абылайдың алғашқы аты шыққан әңгімесі. ОҒК: ш.№657. 36б. 1 дәптер. 44 бет;
- 2 Абылай аспаған Сарыбел. Жыр. Жинаушы: Көпеев М.Ж. 1920 ж. – ОҒК. Ш. №1176. 126-132 б;
- 3 Абылай ханның бір жарығы. / Аңыз. Жинаушы: Көпеев М.Ж. 1920 ж. – ОҒК. Ш. №1177. 3 б.
- 4 Абылай хан. Жыр. Жинаушы: Көпеев М.Ж. 1920 ж. – ОҒК. Ш. №1176. 383-397 б;
- 5 Абылай хан (Сабалақ) Жинаушы: Төлеуов Қ. 1936 ж. – ОҒК. Ш. №657. 36б. 1 дәптер. 49 бет.
- 6 Абылай (жыр). Жинаушылар: Тоғыстайұлы мен Бәбенұлы Б., 1930 ж. – ОҒК. Ш. №6577. 36 б.
- 7 ОҒК. 657 бума, 3 дәптер
- 8 ОҒК. 657 бума, 5 дәптер
- 9 Қобызшы Қорқыт. – Абылай және басқа өлеңдер. Берлин, 1943
- 10 Абылай (жыр). Шыңжаң халық баспасы. 1985
- 11 Уәлихан Ы.Ш. Абылай. Ана тілі. №24.23. VI. 1991
- 12 Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы, 1972
- 13 Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана (XVIII века о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 144 с
- 14 Қозыбаев М. Ел – ебелек емес, ер кебелек емес. / Қазақ әдебиеті. №14. VI. 1991
- 15 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. (Құраст. Мағауин М., Байділдаев М. – Алматы: Жазушы, 1989. Т.1. 384 б.

REFERENCES

- 1 Abylai's first famous story. SSC: sh. No. 657. 36p. 1 notebook. Page 44
- 2 Sarybel, who did not exceed Abylai. Song. Collector: Kopeyev M. zh.1920. Sh. No. 1176. 126-132 p.
- 3 One light of Abylai Khan. / Legend. Collector: Kopeyev M. zh.1920. Sh. No. 1177.3 p.

- 4 Abylai Khan. Song. Collector: Kopeyev M. zh.1920. Sh. No. 1176, pp. 383-397
- 5 Abylai Khan (Sabalak) Collector: Tuleuov, 1936 – SSC. Book No. 657. 36p. 1. Page 49.
- 6 Abylai (song). Collectors: B. Togystayevich and B. Babenuly, 1930. Sh. No. 6577.36 p.
- 7 CSL. 657 packs, 3 notebooks
- 8 CSL. 657 packs, 5 notebooks
- 9 Kobyz Korkyt. - Abylai and Other Poems. Berlin, 1943
- 10 Abylai (song). Xinjiang people's press. 1985
- 11 Ualikhan Y. Sh. Abylai. Native language. №24.23. VI. 1991
- 12 Kazakh Soviet encyclopedia. - Almaty, 1972
- 13 Suleimenov R. B., Moiseev V. A. from the history of Kazakhstan (XVIII century on foreign and domestic policy). - Alma-Ata: Nauka, 1968. - 144 pp.
- 14 Kozybayev M. el-not yebelek, not er kebelek. / Kazakh literature. №14. VI. 1991
- 15 Five centuries sings. 2 volumes. (Comp. Magauin M., Baidildayev M.-Almaty: writer, 1989. Vol. 1. 384 p.

Эпический образ правителя в исторических эпосах

Рахымов Б.С.¹, Казжанова О.А.², Тлеубердина Г.Т.*²

¹НАО «Карагандинский университет имени Е.Букетова», г.Караганда, 040000, Республика Казахстан

²НАО «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», г.Кокшетау, 020000. Республика Казахстан

В статье автор проанализировал образ правителя в историческом эпосе по историческим эпосам «Сабалак», «Жыр Абылай хан», «Абылай в плену Калдан Серена». Образ казахского хана Абылай, который стал символом нации, определяющей идентичность нации, стал достоянием молодого поколения. Автор показал образ эпического хана в казахском эпосе, проанализировав исторические произведения, посвященные Абылайхану. Говоря о том, что исторический эпос берет свое начало в XV веке, можно уточнить, что эпический образ правителя в казахской устной литературе осуществлялся в период Абылая, что устное литературно-историческое наследие могло отражать действительность, существовавшую в той или иной истории.

Ключевые слова: хан, историческая поэма, образ правителя, мечта, цель, интересы, мужество, поход, герой, казахский фольклор.

Материал поступил в редакцию журнала 14.03.2023

The epic image of the ruler in historical epics

B.S. Rahymov¹, O.A. Kazzhanova², G.T. Tleuberdina*²

¹NAO "Karaganda University named after E.Buketov", Karaganda, 040000, Republic of Kazakhstan

²NAO "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov", Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the image of the ruler in the historical epic according to the historical epics «Sabalak», «Zhyr Abylai Kha», «Abylai in captivity Kaldan Seren». The image of the Kazakh Khan Abylai, the symbol of the nation identity, has become the property of the younger generation. The author shows the image of the epic khan in the Kazakh epic by analyzing historical works dedicated to Abylaikhan. Due to the fact that the historical epic originates from the XVth century, it can be concluded that the epic image of the ruler in the Kazakh oral literature was formed during the period of Abylai reign. The oral literary and historical heritage reflect the reality that existed in

a particular history.

Keywords: khan, historical poem, image of the ruler, dream, goal, interests, courage, campaign, heroes, Kazakh folklore.

Received: 14.03.2023